

ΟΙ ΑΔΙΔΑΧΤΟΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΙΩΤΑΤΙΣΜΟΣ

Ξεφυλλίζοντας άλλοτε την 4η έκδοση της «Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» του Κ. Θ. Δημαρά (1968) έπεσε τὸ μάτι μου στὴ φράση τῆς πρώτης σελίδας τῆς εἰκονογράφησης· εἶναι ἡ ἐξῆς φράση· «Ἀσήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρον» (1768). Ἡ φράση μὲ ἐντυπωσίασε μὲ τὴν ἀπλότητά της καὶ γιατί ἐκφράζει ἐπιγραμματικά τὸν παλμὸ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ φάση τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας». (1) Ἀναζήτησα ἀμέσως τὴν προέλευσὴ τῆς. Ἦταν φράση ποῦ ἔγραψε ἕνας σχεδὸν ἀμόρφωτος ἔμπορος τοῦ Ἀμστερνταμ ἀπὸ τὴν Ζαγορά τοῦ Πηλίου: Ὁ Ἰωάννης Πρίγκος (1725—1789) (2). Παρόλον ὅτι δὲν πῆγε ποτὲ σχολεῖο, μόνος του κάθησε καὶ μελέτησε καὶ ἔμαθε ἀρκετά· τόσα ὅσο γιὰ νὰ ἐκτιμῇσιν τὴν ἀξία τῆς σπουδῆς. «Ὅταν μαθαίναν στὸ σχολεῖο τὰ γράμματα, ἐγὼ ὀρφανὸς ὄντας, κουβαλοῦσα ξύλα, καὶ τώρα βλέπω καὶ καίομαι ὅπου δὲν ἔμαθα...».

Ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς αὐτοδιδάκτους τῆς παραδόσεώς μας. Θὰ παραθέσω μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ γραπτὰ του.

Στέλνει στὴν πατρίδα του κατσέλες μὲ βιβλία γιὰ τὸ σχολεῖο.

«Τὶς κατσέλες ὡς εἶναι θέλετε τίς δάνει μία ἀπάνω στὴν ἄλλη νὰ γένῃ σὰ μικρὴ βιβλιοθήκη διὰ ὠφέλειαν καὶ προκοπὴν στοὺς νέους τῆς πατρίδος μας, ὅπου μὲ αὐτὰ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἱστορικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία παράδινουν σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα τὰ μαθήματα, τόσον εἰς τὸ γένος μας ὅσον καὶ στὰ ἄλλα γένῃ ὅπου εἶναι εἰς τὴν Εὐρώπῃ, καὶ νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ προξενήσουν καλὸ, ὅπου αὐτὸς εἶναι ὁ μοναχὸς σκοπὸς ὅπου τὰ στέλνω, διὰ τὸ καλὸ» (1762).

«Ἐπερεχύθη δάκρυα ὁ Ρωμαῖος ὅπου τοῦτα γράφει. «Οἷς κρίμασι, Κύριε, εἶπε, καὶ διατὶ ἐμεῖς νὰ εἴμαστε ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸν Τούρκο καὶ διατὶ ἐμεῖς νὰ εἴμαστε ὑπόδουλοι καὶ νὰ μὴ ἔχωμε καθὼς ἐτοῦτοι βασιλεία καὶ ἐλευθερία; Ἐλεος σύ, Κύριε, ὅπου ἐλευθέρωσες τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαὸν ἀπὸ τὴν δουλείαν τοῦ Φαραὼ ἐλευθέρωσε καὶ ἐμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς ἀπὸ τὸν Τούρκο.... Ὁ Θεὸς νὰ γίνῃ καὶ εἰς ἐμᾶς ἔλεος νὰ ἐλευθερωθῇ τὸ γένος ἀπὸ τὸν Ἀγαρηνόν, ὁ Θεὸς νὰ ἐννεύσῃ εἰς τὴν καρδίαν τῆς Βασιλείας Ρουσίας, ὅπου εἶναι ὁμίπιστη, νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸν ζυγὸν τὸν βαρὺν καὶ τὸν ἀβάστακτον, τὸν ἄδικον, τὸν ἄρπαγον, τὸν ἄπιστον Τούρκον, διὰ αὐξήσιν, στερέωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ναί, κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, γίνου ἔλεος. Ἔως πότε βασιλεῦει αὐτὸ τὸ ἥμισυ φεγγάρι ὅπου κυριεύει τὴν Πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου; Ἀπὸ τὰ 1454 (sic) ἔως τώρα 1768 χρόνοι 314. Φτάνει Θεέ μου ἡ ὀργή σου, μακροθύμησον, ἀκόμη δὲν σώθηκαν οἱ ἁμαρτίες νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃς Θεέ μου; Ἐπαροργίσαιμε τὴν καλοκαγαθίαν σου καὶ διὰ τοῦτο μᾶς ἔβαλες σὲ ὑποταγὴ τοιοῦτου ἀγρίου θερίου τοῦ ἀσεβοῦς Ἀγαρηνοῦ. Θεέ μου, νεύσον εἰς τὰς καρδίας τῶν χριστιανῶν βασιλέων νὰ ὁμονοιάσουν νὰ ἐξαθρακίσουν αὐτὸν τὸν αἰμοδόρον λύκον, αὐτὸ τὸ ἀχόρταγο γίανο (;) ζῶο, ὅπου ἡ ζωὴ του εἶναι σὰν τοῦ χοίρου εἰς τὴν τροφὴν καὶ τὴν τρυφήν, στὴν ἀδικίᾳ μὲ τὰ δόσιμά του, βάρη ἐπάνω εἰς βάρη, διὰ νὰ μᾶς λιγάνῃ, νὰ μᾶς ἀφανίσῃ. Θεέ μου, ἀφάνισέ τον, ἅς πάγῃ αὐτὴ ἡ ὀργὴ ἐκεῖ, ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ἦλθε. Ἀσήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρον, ὡς ποτε ἐκεῖνος τοὺς Πέρσας ἔδιωξε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἔττι καὶ αὐτὸν τὸν τύραννον νὰ τὸν διώξῃ, νὰ λάμψῃ πάλε ἡ χριστιανοσύνη στοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος καθὼς καὶ πρῶτα...».

Εἶναι συγκινητικὴ ἡ προσπάθεια καὶ ἡ ἀγωνία αὐτοῦ τοῦ αὐτοδιδάκτου ἀνθρώπου. Αὐτὸ ποῦ μὲ ἐνδιαφέρει, κυρίως, σ' αὐτὴ τὴ συρραφὴ ἀποσπασμάτων ποῦ παρουσιάζω σήμερα, εἶναι τί ἀπόγιναν αὐτοὶ οἱ πάρα πολὺ ἐνδιαφέροντες ἄνθρωποι; Καὶ σὰν τὸν Πρίγκο ἦσαν πολλοὶ καὶ γίνονταν περισσότεροι ὅσο πλησιάζουμε τὸ 1821.

Αὐτὴ τὴ θαυμαστὴ ἀφέλεια καὶ τὴν λαχτάρα γιὰ σπουδὴ, τὸ νέο κράτος ποὺ γῆκε ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821, πῶς τὴν δέχτηκε, πῶς τὴν καθοδήγησε;

Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ λόγιοι ποὺ πῆραν στὰ χέρια τοὺς τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ πῶς ἐπιχείρησαν τὸ πραγματικὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο; Ἀπὸ τὴν πρώτη κι ὅλας στιγμὴ τῆς ἐπαναστάσεως;

Ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς λογίους ἦταν ὁ Ν. Βάμβας, ἀγαπητὸς μαθητὴς τοῦ Κοραΐ. Ὅταν ἄρχισε ὁ ἀγῶνας θρέθηκε δίπλα στὸ Δημήτριο Ὑψηλάντη. Γρήγορα ὁμως ἀναγκάστηκε νὰ φύγει γιὰ τὰ Ἑπτάνησα. Ἀπὸ καὶ γράφει τὸ 1823 στὸν Κοραΐ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ φυγὴ του·

«Ἀφοῦ δὲν μὲ ἔκριναν ἄξιον οὔτε εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ συστήματος νὰ παρευρεθῶ, οὔτε καμμίαν ἐπιθεώρησιν νὰ κάμω πρὸ τῆς δημοσιευσεώς του, ἐτόλμησαν οἱ ἀναίσχυντοι νὰ μὲ προσφέρωσι τὴν ἄτιμον τιμὴν νὰ γένω μέλος τῆς διεθαρμένης Βουλῆς. Τὸ ἀπέφυγα μὲ διαφόρους προφάσεις. Ἐκτοτε δὲ βλέπων ὅποια τὰ παρόντα καὶ συμπεραίνων τὰ μέλλοντα, ἐζητοῦσα νὰ ἀναχωρήσω ἢ εἰς τὰ Ἑπτάνησα ἢ εἰς κανὲν μέρος τῆς Εὐρώπης. Πλὴν ὁ κάλλιστος ἀλλὰ δυστυχέστατος Πρίγκηψ, σχεδὸν μὲ δάκρυα παρακαλῶν καὶ ἐξορκίζων με νὰ μὲνω δίδων ἐλπίδας διορθώσεως, μὲ ἔκράτει ἕως τὴν τελευταίαν εἰσβολὴν τῶν ἐχθρῶν. Εἰς ταύτην ὁμως τὴν εἰσβολὴν διασιμένος ἀπὸ τὴν πτωχείαν καὶ ἀπὸ τὴν δυστυχῇ οἰκογένειάν μου, ἣ ὅποια εὗρίσκετο τότε εἰς τὸ Ἄργος, ἔφυγα, μόλις σωθεὶς ἀπὸ τὴν ἐφοδον τοῦ ἐχθροῦ, καὶ πέρασα εἰς τὴν Μῆλον καὶ ἐκεῖθεν ἐδῶ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν. Εἰς τὴν φυγὴν ταύτην, εἰ μὴ ἔμενε καὶ τίποτε οἰκιακόν, ἔχάθη. Ἐχασα καὶ τὴν μεγαλυτέραν μου ἀδελφὴν, ὅχι εἰς χείρας Τούρκων πεσοῦσαν, ἀλλ' εἰς τῶν Μανιατῶν. Τὴν ἄφησαν ἡμιθανῇ οἱ θηριώδεις οὔτοι λησταί, ὥστε μόλις ἐφθάσαμεν εἰς τὴν Μῆλον καὶ ἀπέθανεν. Ἰδοὺ συντόμως ἡ ἐλληνικὴ μου κατάστασις μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς μου. Δύο χρόνους δὲν ἔπαυσα νὰ κηρύττω, νὰ γράφω, νὰ λαλῶ. Πλὴν οἱ δυνάμεινοι νὰ βάλωσι τὰ καλὰ εἰς πρᾶξιν ἦσαν ὅλοι σχεδὸν ἀναίσθητοι τῶν καλῶν». (3)

Βλέπουμε ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἀποσπάσματος ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες καὶ τὸ Βάμβα, τὸ λόγιο, μεσολαβοῦν τὰ λόγια. Ἐπὶ δύο χρόνια δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ «κηρύττει, νὰ γράφει, νὰ λαλῇ».

Ὁ Βάμβας θυμίζει λίγο τὸν ποιητὴ στὸν «Ἰούλιο Καίρασα» τοῦ Σαίξπηρ (πρᾶξ. Δ' Σκην. 3). Ὁ Κάσσιος καὶ ὁ Βρούτος ἔχουν ἔρθει στὰ λόγια. Ὁ ποιητὴς μπαίνει μέσα στὴ σκηνὴ γιὰ τοὺς μαλωσεῖ (!) :

Ποιητὴς: Ντροπὴ, στρατηγοί!

Τὶ θὰ ποῦν ὅλα ταῦτα;

Ἀγάπη καὶ φιλὰ ἀνάμεσό σας

ἄς εἶναι, ὡς πρέπει σὲ ἄντρες σὰν τοὺς δυὸ σας!

Αὐτὸ σὰς λέω ἐγὼ ποὺ ἔχω ἰδωμένα

περσότερα ἀπὸ σένα — κι ἀπὸ σένα!

Κάσσιος: Χά, χά, χά! Τὶ γελοῖους στίχους ποὺ κάνει τοῦτος ὁ κυνικός.

Βρούτος: Φύγε ἄθλιο πράγμα!

Πήγαινε αὐθάδῃ γρήγορα ἀπὸ δῶ!

Κάσσιος: Συγχώρεσέ τον, Βρούτε· ἔτσι εἶν' ὁ τρόπος του.

Βρούτος: Θὰ τὰ μάθω τὰ γούστα του, ὅταν μάθει κι αὐτὸς νὰ βρίσκει τὴν κατάλληλὴ ὥρα.

Τὶ νὰ τοὺς κάνει τέτοιους κωμικούς

ρμαδόρους ὁ πόλεμος; Πατριώτη,

τράβα ἀπὸ δῶ!

Κάσσιος: Ἐμπρός, ἔμπρός, τράβα ἔξω!

(ὁ ποιητὴς φεύγει).

(Μετάφραση Κ. Καρθαίου).

Και ο Βάμβας σίγουρα δεν «έμαθε να βρίσκει την κατάλληλη ώρα».

Τήρησαν όμως όλοι οι λόγιοι την ίδια με τον Βάμβα στάση απέναντι στον επαναστατημένο λαό; Βέβαια όχι! Όμως έτσι ήρθε σε συνέχεια μετά το τέλος του αγώνα έμοιαζε περισσότερο με τη συμπεριφορά του Βάμβα! Μία χαρακτηριστική, συμπαθητική, περίπτωση είναι ενός άλλου λογίου, του Περιάνδρου Φιλίππου. Γράφει από την Καλαμάτα 25 Σεπτεμβρίου 1821 σε ένα φίλο του: «Επαρρησιάσθην εις τον κύριον Βάμβαν... τον είπα ότι ήλθα και εγώ να δουλεύω την Πατρίδα και να συνεργήσω το κατά δύναμιν εις τούτον τον υπέρ της ελευθερίας ιερόν αγώνα, και τον επαρακάλεσα να με συστήση εις τον Πρίγγιπα ή να με διορίση ή σοφολογιότης του εις κανέν υπούργημα, του όποιου άξιον με κρίνει, διά να χρησιμεύσω και εγώ κατά τας όποιας αυτάς περιστάσεις ή Πατρις έχει ανάγκην.... Είκοσι πέντε ημέρας έκαμα υπομονήν! Έπεριφερόμην κατ' αὐτάς τας ημέρας μέσα εις το στρατόπεδον ψωμοζυτών από καλύβαν εις καλύβαν των στρατιωτών. Πολλάκις ξμεινα νηστικός και μίαν και δύο ημέρας χωρίς να θάλω τι εις το στόμα μου εκτός νερού!... Έκοιμήμην έξω, επάνω εις πέτρας, επειδή δεν μ' εδέχοντο εις την καλύβαν των οι άνθρωποι του Πρίγγιπος, ως μη άξιωματικών! Περί τούτων ήμίλησα τον φιλογενέστατον Βάμβαν, άλλ' αὐτός άδιαφόρησεν. Ίσως δεν ήθελεν άδιαφορήσει, εάν ήμουν μαθητής του ή Χίος... (5).

Τέλος πάντων μετά 25 ημέρας επαρρησιάσθην πάλιν εις τον κ. Βάμβαν και τον απαρακάλεσα μετά θερμών δακρύων να με συστήση κοντά εις τον Πρίγγιπα ή εις άλλον τινα στρατηγόν, διά να μη κάθωμαι άργός και χάνω τον πολυτιμότερον καιρόν... μόλον ότι δεν ήμουν παντελώς άεργος εις το στρατόπεδον, αλλά περιφερόμενος εις τας καλύβας των στρατιωτών και ψωμοζυτών, τους έδιηγούμην τας πράξεις και τας άρετάς των προγόνων μας Έλλήνων και άλλων νεωτέρων. Τους έδίδα πολλάς και καλās συμβουλās και νοουθεσίας' με ήκουαν με μεγάλην προσοχήν και ευχαρίστησιν. Εις τρεις μάχας έτρεξα και εγώ ήτοπλος εις το πεδίο του "Άρεως" εφώναζα τρέχων μαζί τους και τους έγκαρδιώνα. Εις την τρίτην όμως παρ' όλίγον έλειψε να κατέβω εις τον Πλούτωνα και να εύρω τον Λεωνίδα». (6).

Και εδώ βέβαια υπάρχουν λόγια, «νουθεσίες», όμως ο αγώνας ίσως τα δικαιώνει. Όταν τελειώσει ο αγώνας τότε θα άρχισει ή περιπέτεια της νεοελληνικής παιδείας. Της παιδείας των άμόρφωτων ανθρώπων που είχαν τη λαχτάρα να μορφωθούν αυτοί ή να μορφώσουν τα παιδιά τους.

Η συνέχεια μάς είναι γνωστή. Η κυριαρχία των λόγων ήταν άπόλυτη.

Με πολλή καθαρότητα παρουσιάζει ο Γ. Σεφέρης τα άποτελέσματα από αὐτή την κατάσταση:

«Τόν έλληνισμό τον έδλεπα να κατέχει ένα πολύ μεγάλο χώρο. Όσο για τους σύγχρονους Έλλαδικούς φορείς του, αισθανόμουν πως τον ύπηρετούσαν καλύτερα οι άδίδαχτοι από τους σπουδασμένους. Τους τελευταίους τους πρόσεξα πολύ και τους όρηκα χαλασμένους τις περισσότερες φορές. Άντίθετα, μου έτυχε να συναντήσω ανάμεσα στο λαό πραγματικούς άρχοντες. Στή λογοτεχνική μου εργασία εκφράζομαι ίσως με περισσότερη άκρίβεια για το επικίνδυνο αὐτό θέμα. Τώρα που σημειώνω, χρονογογραφικά, τις συμπάθειες και τις κλίσεις μου μέσα στον ελληνικό κόσμο που έζησα, θα ήθελα να προσθέσω μόνο πως μου φαινότανε παράξενο, και σχεδόν ανεξήγητο, τούτο ακόμη: πως, ενώ υπήρχαν τόσοι αξιόλογοι άνθρωποι ανάμεσα στο λαό, μόλις άγγιζαν και περνούσαν τη γραμμή που τους χώριζε από τις λεγόμενες μορφωμένες τάξεις, άλλωθινόντουσαν, προστύχαιναν και γινόντουσαν σαν τους άλλους Κάποτε είχα περάσει λίγες μέρες της Λαμπρής στο σπίτι ενός βοσκού στην Άράχωβα. Ο γέρος είχε δυό παιδιά· ο ένας συνέχιζε τη δουλειά του πατέρα και ο άλλος είχε λάβει την άλλόκοτη άπόφαση να γίνει δάσκαλος των γαλλικών. Ο πρώτος είχε μείνει άνθρωπος· ο δεύτερος ήταν ένα παράσιτο, ένα κουρέλι που τριγύριζε άδέσποτος μέσα στο σπίτι μετακοιμίζοντας τριμμένες γαλλικές εφημερίδες. Πήρα τη συνήθεια να πα-

ρατηρώ αυτό το φαινόμενο, όπως βλέπει κανείς το φωτογραφικό χαρτί που μαυρίζει στο φως — αυτή τη φθορά των χαρακτήρων στο σύντομο πέρασμά τους από το χωριό στο Πανεπιστήμιο, στο δικηγορικό γραφείο ή στη Βουλή». (7)

Ο νέος που ήθελε να γίνει δάσκαλος των γαλλικών θυμίζει μια προφητική παράσταση από το μωσαϊκό που είχε στρώσει ο Μακρυγιάννης στο περιβόλι του. Περιγράφει την παράσταση ο Μακρυγιάννης: «...Παρακάτου είναι ένας χορός όπου γένεται ένας με σκουτιά φράγκικα χορεύει μ' έναν Έλληνα... Ο φραγκοφορεμένος θέλει τον δικό του χορό, ο Έλληνας τον δικό του και θα μαλώσουνε όγλήγορα, ότι δεν μπορεί να μάθει ένας του άλλου το χορό». (8) Αυτά είδε, 100 χρόνια πριν από το Σεφέρη, ο Μακρυγιάννης, που ωστόσο ήταν αγράμματος. Και πριν από το Μακρυγιάννη 20 περίπου χρόνια ο Σολωμός γράφει στο «Διάλογο» (1825) τα εξής που χαρακτηρίζουν επιγραμματικώτατα την κατάσταση της ελληνικής παιδείας στην αρχή ακριβώς της ζωής του νέου Κράτους:

«Σοφολογιότατος: Ἡ γλῶσσα σου φαίνεται λίγη ὠφέλεια; με τὴν γλῶσσα θὰ διδάξης τὸ κάθε πράγμα» λοιπὸν πρέπει νὰ διδάξης πρῶτα τὰς ὀρθὰς λέξεις.

Ποιητής: Σοφολογιότατε, τὰς λέξεις ὁ συγγραφέας δὲν τὰς διδάσκει, μάλιστα τὰς μαθαίνει ἀπὸ τοῦ λαοῦ τὸ στόμα· αὐτὸ τὸ ξέρουν καὶ τὰ παιδιὰ!

Σοφολογιότατος (Μὲ μεγάλη φωνή): Γνωρίζεις τὰ ἐλληνικά, κύριε; τὰ γνωρίζεις, τὰ ἐσπούδαζες ἀπὸ μικρός;

Ποιητής (Μὲ μεγαλύτην): Γνωρίζεις τοὺς Ἑλλήνας, κύριε; τοὺς γνωρίζεις, τοὺς ἐσπούδαζες ἀπὸ μικρός;» (9)

Τὸ ἀπόσπασμα δὲν χαρακτηρίζει μόνον τὸ δρόμο πὺν εἶχε ἀρχίσει νὰ παίρνη ἡ ἐλληνικὴ παιδεία. Κάνει κάτι πολὺ πῶ σημαντικὸ: Δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο. Δὲν ὑπάρχει, ὅσο ξέρω, ἄλλο κείμενο πὺν νὰ φωτίζει καλύτερα τὸ πνεῦμα τῆς παιδείας. Ἐκεῖ πὺν ὁ «Σοφολογιότατος», ὁ δάσκαλος, βλέπει Ἑλληνικά, λέξεις, ὁ ποιητής, ἡ ἄγρυπνη συνείδηση, βλέπει Ἑλλήνες, ἀνθρώπους.

Ο δρόμος πὺν ἔδειξε, καὶ ἀκολούθησε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός, ἦταν ὁ μόνος σωστός. Ο δρόμος τοῦ «Σοφολογιότατου» ἦταν λάθος. Τὸ πρῶτο κείμενο ἀπὸ αὐτὰ πὺν παρουσίασα σήμερα ἦταν τοῦ αὐτοδιδάχτου ἱ. Πρίγκου, (10) τὸ τελευταῖο ἦταν τοῦ μεγάλου μας ποιητῆ, τοῦ Σολωμοῦ. Προσέξτε τα καὶ τὰ δύο μαζί! θὰ δῆτε ὅτι ἔχουν ἀρκετὴ συγγένεια μέσα τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 1968 (4), σελ. 667.
2. Ν. Ἀνδριώτης, Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἀμστερνταμ, Νέα Ἑστία 1931 Β σελ. 846. Ὅλα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἱ. Πρίγκου εἶναι παρμένα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄρθρο.
3. Α. Ἀγγέλου, Οἱ Λόγιοι καὶ ὁ Ἀγώνας, σελ. 28.
4. Γιὰ τὴν ποικιλία τῶν ἀντιδράσεων τῶν λογίων ἀπέναντι στὸν ἀγῶνα κατατοπιστικὸ τὸ πᾶρα πάνω διβλίο τοῦ Α. Ἀγγέλου.
5. Δηλαδὴ πατριώτης τοῦ Βάμβα.
6. Α. Ἀγγέλου ἔ. ἀ. σελ. 25.
7. Γ. Σεφέρης, Χειρόγραφο Σεπ. '41. σελ. 14.
8. Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, σελ. 400 ἐκδ. «Γαλαξία».
9. Δ. Σολωμοῦ, Ἀπαντα τομ. Β' σελ. 14, ἐκδ. «Ἰκαρος».
10. Ἀλλὰ κείμενα τοῦ Πρίγκου ὑπάρχουν στὴν ΥΔΡΙΑ, 5, σελ. 18.

ΑΡΗΣ ΔΡΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ